

САМООЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ Й ОСВІТА*

I

Самоозначення народів, цебто перетворення етнографічної маси в свідому модерну націю, є дуже складним громадотворчим процесом. Звичайно, в ньому звертають увагу головню на політичний бік народотворення. А в тім, політична фаза, цебто самоозначення народу в напрямі державної самостійности це вже останній завершальний етап повстання модерної нації. Першою й надзвичайно важною добою цього процесу є культурне самоозначення народу, що здійснюється шляхом масового поширення рідної освіти серед народніх верств; дальшою, також рішального значіння фазою, є господарське самоозначення народу, без чого політичне його визволення було б завішеним у повітря, мовляв, без певного й тріvkого ґрунту під ногами.

Слідуючі сторінки цього нарису мають на увазі саме культурне самоозначення народу; інакше кажучи ролю й значіння рідної освіти, як народотворчого чиннику. З цього боку дуже повчаючим є досвід ріжних давніше поневолених народів, котрим пощастило під час недавніх подій скинути ярмо чужого панування та здобути державну самостійність. Цікаво, що лише ті з поневолених народів зуміли втримати свою самостійність, котрі перед світовою війною й революцією культурно були вже самоозначилися, з господарського боку збудували міцні підвалини для своєї політичної незалежности. Отже й передусім фіни та чехи, естонці та латвійці, ірляндці; відтак баски, литовці, алянум, зглядно – флямандці, котрі дуже успішно борються за своє політичне самоозначення.

Особливість і своєрідність модерної нації передовсім виявляється в її власній культурі. Через культуру нарід здобуває свою особовість та стає діяльним і творчим членом людства. Культура поширюється шляхом освіти. Так освіта стає в новітній добі дуже впливовим чинником національного самоозначення. Розуміється, що ця освіта має плекатися в національному вигляді. Передовсім у рідній мові. Це є певником новочасної педагогіки. Під цим оглядом велике значіння мали

* *Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України у м. Львові, ф. 309. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, м. Львів, оп. 1, спр. 1121, стаття О. Бочковського “Самовизначення народу і освіта” (1936), 16 арк.*

писання славетного чеського мислителя – А. Коменського, що триста років тому (на вигнання в чужині після занепаду чеської державної самостійності в XVII ст.) переконувуючо відстоював право рідної мови як головного знаряддя національної освіти. Він непохитно вірив у непереможну силу освіти й тому навчав, що “освіченому народові підлягають усі живла світу” та що навіть “надра землі не можуть затаїти перед ними своїх покладів”.

Ці думки А. Коменського знайшли живий відгомін у Чехах на початку XIX ст. в добі національного пробудження та відродження чеського народу. Перші чеські “будителі” були свідомими культурниками, спрямовуючи свою національну працю в бік поширення рідної освіти серед приспаних мас свого народу.

К. Гавлічек-Боровський – каменяр національного визволення чеського народу – мав на думці закладення “Об’єднання ім. Коменського”, завданням якого було б розповсюдження шляхом освіти національної свідомості серед усіх шарів чеського народу. Славетний чеський історик Ф. Паляцький заклав цілу низку установ і товариств національно-освітнього призначення, як наприклад “Чеську матнюю” та “Промислове об’єднання”, або чеський “Національний музей”, що видавав свій щомісячник. Коли А. Коменський в добі панування латинської мови, як світової й літературної в той час, почав писати свої наукові статті в рідній мові, щоб, мовляв, “чеський нарід не плазував позаду іншими народами, але прямував перед ними свідомо шляхом уселюдського поступу...”, то Ф. Палацький у своїй “Історії чеського народу” поставив своїм завданням подати “справжній малюнок його минувшини, в якому немов у дзеркалі він пізнав самого себе й пригадав собі усе, чого потребує...” Дійсно, цей твір багато спричинився до національного усвідомлення чеського народу, приспаного двохсотліттям тяжкою неволею.

К. Гавлічек – навчав, що “внутрішня сила народу полягає в його освіченості, потужності, працьовитості, моральності й певності...” Він був непримиримим ворогом тодішньої романтичної революційності, що справу визволення народу нерозлучно зв’язувала виключно з барикадами та терористичним радикалізмом. Натомість К. Гавлічек, як всі чільні тодішні чеські “будителі” – в основу національного самоозначення клали масову освіту. Гаслом цієї доби чеського національно-визвольного руху було: “Шляхом освіти до волі!”.

О. Бочковський, Самоозначення народів...

Зокрема, як ми вже чули, Ф. Палацький був у цьому питанні послідовним і переконаним просвітянцем. По його думці, “істота чеського життя має полягати у весняному захопленні для ідеї, моральної поведенки та вищої освіти”. У своєму заповіті він на порозі смерти нагадує своїм землякам, що найголовнішою справою є, щоб чехи “здобували освіту й поводитися в згоді з освіченим розумом”. З цією метою він склав між іншим програму першої чеської Енциклопедії, що почала виходити в 1860 р. під гаслом: “В праці та знанню наше спасення”.

Весь розвиток чеського національного руху перед світовою війною йшов у цьому напрямі. Чехи були майстрами в організації культурно-просвітніх установ і товариств найрізноманітніших типів. Весь чеський нарід був вкритий густою мережею всіляких “Besed”, “Jednot”, “Spolku”, “Svazů”, “Ústředí”, “Družster” і т. д., цебто “Громад”, “Об’єднань”, “Товариств”, “Союзів”, “Централей”, “Спілок” тощо. А кожна з цих організаційних форм, навіть коли це були застанови спеціального призначення, отже господарські, професійні, рахункові чи щось подібного, то вони завжди й передовсім мали на увазі розповсюдження національної освіти, зокрема по селах або в прикордонній смузі, zagrożеній небезпекою насування германізації.

Що відтак характеризує оці чеські національно-освітні змагання, це їхній свідомий та програмовий культурний демократизм. Наприкінці світової війни вони видали свою знамениту “Народню читанку”. Це справді національно-визвольна енциклопедія, складена на порозі національного визволення, але ще в сутінку віденської цензури, яка лютьним оком дивилася на “лояльно-зрадницьку” Прагу. В цій “Національній читанці”, яка коротко й стисло трактує всі питання чеського національного життя (це досить грубий фоліант, що числить 571 стор. більшого формату та зміст якого складається із 140 статей), знаходимо наприкінці дуже цікаву розвідку покійного чеського педагога й філософа, проф. Ф. Дртіни на тему про “Національну освіту”. В ній автор підкреслює саме потребу культурного демократизму як одного з головних чинників національно-визвольного розвитку та поступу.

“Справжня істота внутрішньої політики – каже він, – що запевнює нації самостійність й самоуправу є культурна політика, котра в чеському народі означає змагання спільне всім нашим політичним партіям і станам до того аби скрізь, де існує чеський нарід, люди були здорові фізично сильні, господарськи самодостатні, духовно й культурно добре

освічені, котрі б всією своєю душею тяглися до гарної батьківщини, своїми думками та працею намагаючись піднести її красу”.

Як слід розуміти національну освіту, автор з'ясує далі так: Освіта в цьому розумінні “означає, звичайно, виплекання фізичних і духовних здатностей людини, щоб вона могла бути активним діячем у господарському, суспільному, культурному життю свого народу й своєї доби. Справжня освіта має на увазі голову людей й руки: освічує розум, ушляхетнює життя й підсилює волю, а в праці знаходить сенс свого буття...”

Демократизація освіти сприяє розповсюдженню почування суспільних взаємин між усіма верствами, з яких складається нарід. Таким чином вона є головною передумовиною національної соборності в найістотнішому її розумінні. Це значить, що “справжня демократична освіта мусить усунути різницю між низчими і вищими клясами; різницю між інтелігенцією й народом. Освіту слід розповсюджувати серед як найширших шарів...”, бо “тільки нарід, усі поодинокі члени якого освічені, може виконувати своє призначення та придбати почесне місце у славетному Пантеоні людства” (Ф. Дртіна).

Так загально уявляється справа національного самоозначення з культурного боку. Але після світової війни, сьогодні, коли сучасний реакційний націоналізм відкидає (зглядно калічить) етичні й культурні вартости громадського життя, згадана попереду ідеологія могла б видаватися нереальною, а в кожному разі – вже перестарілою. Тому слід перевірити її на історичному досвіді, щоб побачити й переконатися чи виправдала вона себе чи ні?

II.

Значіння культури як національного чинника найкраще зрозуміли скандинавські народи. В Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії освіта справді була здемократизована та спопуляризована. Скандинавія витворила свій новий тип масового поширення освіти на послугах духовного піднесення нації. Маю на увазі т. зв. “селянській університет”, що в середині минулого століття повстав в Данії. Каменярем цього просвітнього руху був данський реформатор – Грунтвіг, що хотів цим шляхом виховати селянські маси в дусі свого національно-патріотичного світогляду.

У своїй істоті цей світогляд був традиційно-скандинавським. Скрізь – в релігії, історії, письменстві, побуті й звичаях – Грунтвіг

О. Бочковський. Самоозначення народів...

підкреслював живу скандинавську традицію. Відтак його світогляд був оптимістичний. В ньому бриніла віра в життя й в кращу майбутність данського народу. Після поразки Данії в 1867 р. у війні з Прусією та втрати шлезвїку, це ґрунтіанство – стало животворчою силою, що врятувало Данію перед духовним занепадом і сприяло національному відродженню данського народу. “Селянський університет”, який практично поширював світогляд Ґрунтіа, найбільше спричинився до цього. Селянська молодь, вишколена в ньому, стала будівничим Молодої Данії. Ця школа, де молодь знайомилася з історією і краєзнавством Данії, виховувалася в душі нового християнства, живого й творчого, просякненого соціальними змаганнями, в якій раз-у-раз лунала бадьора рідна пісня, звертала велику увагу також на практичний вишкіл слухачів. Тут плекана була модерна агрономія, зокрема творилися нові вищі форми селянського спілчанства, завдяки чому Данія незабаром стала на чолі надбань і досягнень у ділянці сільської кооперації. Поруч і в наслідок просвітнього поступу Данії зростав також добробут її населення, підносився безупинно рівень господарського її життя.

З Данії “селянські університети” під впливом Б. Б’єрсона поширилися в Норвегії, де стали дуже впливовим чинником у боротьбі цього краю за його національне самоозначення. Носієм національно-самостійницького руху тут було селянство, зорганізоване заслугою Б. Б’єрсона в радикально-селянську партію. Також у Швеції – ці селянські “високі школи” багато сприяли демократизації та модернізації цієї держави, традиційно дуже аристократичної. Національне відродження Фінляндії – найбільше завдячає свій успіх цим “селянським університетам”.

Але вплив їх географічно не обмежувався тільки скандинавськими країнами. Він поширювався на схід до Латвії та Естонії, що свій національний вишкіл у великій мірі завдячують їм. Також чеське селянство модернізувалося, виховуючись у душі освітніх і господарських прямувань данських сільських “високих шкіл”, куди воно їздило на науку та за порадою.

Цікаво, що в цих країнах на передодні світової війни процес національного самоозначення досяг свого вершку. В 1918 р. деякі з них державно усамостійнилися (Чехословаччина, Латвія, Естонія, Фінляндія). Інші (Данія, Швеція, Норвегія) – остаточно здемократизувалися. Заслугове на увагу, що саме ці країни виявили значний опір

проти політичним й особливо господарським недугам післявоєнної доби. Зокрема Данія, Норвегія, Швеція та Чехословаччина, де демократія залишалася непохитною всупереч большевистським замахам зліва й фашистським справа. Освічені широкі маси не пішли тут на вудочку політичної демагогії цих руїницьких ідеологій. Але, що ще цікавіше, Данія, Швеція й Норвегія, де селянська освіта має стару традицію, де маси заздалегідь були вишколені до господарської самодіяльності, де соціалізм перебрав державну керму в свої руки, – першими подужили лихоліття світової кризи, успішно ліквідують безробіття, оживили свою виробничість, заховали високий життєвий рівень свого населення. На мапі сучасної Європи, густо вкритою чорною краскою політичної реакції, Скандинавія – це ясний острів триумфу живої демократії, творчого соціалізму й правдивої людяности.

III.

Також успіх чеського визвольного руху головно обумовлений був попереднім культурним самоозначенням цього народу. Чехи можуть бути класичним прикладом і зразком того, що нац[іональна] освіта проложує шлях до національної свідомости. Коли вибухла світова війна, чеський робітник і селянин відразу ж заняли виразне противастрійське становище. Масарик згадує у своїй “Світовій революції”, що страчення австрійською юстицією перших чеських вояків, що виявили непослух до Відня, морально примусив його стати на шлях революційного поборення габсбургської монархії. Я пригадаю, як у 1917 р., коли лютувала протичеська нагінка австрійської полії, мене дивувала національна свідомість чеських селян, що не таючись виявляли свої симпатії до закордонної акції проф. Масарика, солідаризувалися з нею й були непохитно переконані в розгромі центральних держав. Вже 17 жовтня 1918 чеське робітництво проголосило державну незалежність Чех. Його саботаж Відня, зокрема на залізниці, спаралізував господарський жив Австрії й був прольогом до великого акту 28 жовтня 1918 р., коли повсталала формально Чехословацька Республіка. Що цей проголос пройшов дійсно безкровно та заколоту, заслугу в цьому має знову масова свідомість чеського люду, завдяки якій легко можно було опанувати весь адміністративний апарат молоді ч[ехо]-с[ловацької] держави. Також успішна дальша її розбудова, вміння оминати всі підводні скелі розборханого післявоєнного життя, повіль-

О. Бочковський, Самоозначення народів...

не, але невпинне її скріплювання та внутрішнє зрівноваження, все це в першу чергу є вислідом просвітнього рівня чеського загалу. Масове поширення чеської преси, величезні її наклади (десятки й навіть сотки тисяч) – цього доказом.

III.

У зв'язку з темою, що тут порушена, надзвичайно цікавим і повчаючим є приклад каталаянської просвітньої практики. Без перебільшення можна сказати, що визвольна боротьба каталаянців була оперта головню на культурному та господарському самоозначенню цього народу. Абсолютизм і централізм монархічної Іспанії виключав можливість ширшої політичної акції. Практичні каталаянці вмילו використали прогалини еспанської конституції, щоб легалізувати громадську працю в напрямі внутрішньої розбудови своєї нації, цебто – на просвітньому в першу чергу її відтінкові. В 1912 р. вони перевели красеве об'єднання всієї Каталаянії, т. зв. “*mancomunitat*”, яке користувалося правом самоуправи у справах просвітніх, суспільного опікування й здоровля, краєвих фінансів і господарських справ (спілчанство, будівля шляхів, громадських будинків тощо).

Головна увага була звернена згаданим муніципальним об'єднанням на організацію масової освіти серед каталаянського загалу. Дві мети при цьому малися на увазі: національне усвідомлення каталаянського народу, що від початку XVIII ст. опинився у безпросвітньому поневоленню з боку мадридської влади, та практичний його вишкіл у всіх галузях громадської самодіяльності. Вже від 1907 р. існував у Барселоні – “Інститут каталаянських дослідів”, що фактично був національною Академією систематичного каталаянознавства та склав докладний плян націотехнічної й господарської освіти всіх степенів, а передовсім популярного типу, призначеного для вишколу каталаянського селянства і робітництва, культурно дуже занедбаного в наслідок довголітньої політичної неволі. Каталаянці були ініціаторами своєрідної “трудової школи” наступах самоозначення нації. Це т. зв. їх “Елементарна школа праці”, що мала своєю метою “уможливлення робітникові того або іншого фаху спеціального технічний кращий вишкіл, а поруч з тим і придбання також загально-наукового знання”. В 1913 р. повсталала перша школа цього типу. Вона мала зразу ж – 286 слухачів. За десять років на передодні диктатури Прімо де-Рівери, що в першу чергу була спрямована проти цих національно визвольних

прямувань Каталанії, число їх слухачів зросло до 1300. Слід пам'ятати, що каталанці – це числово невеликий нарід, котрий всього нараховує 4 ½ млн. душ і що діяльність “manscomunitat” була поширена тільки на т. зв. історичну Каталанію, цебто – чотири провінції навкруги Барселони, де живе 2 ½ млн. каталанського населення.

Крім цієї загальної “Елементарної школи праці” заходами каталанської самоуправи була заснована ціла низка фахових шкіл суто практичного характеру, як напр. – хемічна, електро-технічна, керамічна, мистецького ремісництва, гончарства, сільського господарства, текстильної промисловости, чинбарства тощо. Таким чином молода Каталанія на порозі свого виступу за політичне осамостійнення, вишколювала кадрі своїх робітників у всіх ділянках національного життя. Але вона не забувала також і про виховання власного адміністративного апарату, потрібного для ведення своєї держави. З цією метою й був закладений напр. Інститут для вишколу урядовців та службовців, фахово ознайомих з державною, краєвою, громадською й приватною адміністрацією. Відтак – існував спеціальний Інститут, де виховувалися керівники промислових установ і підприємств; школа – бібліотекарів, комівояжерів і т. д. Не занедбувалася теж жіноча освіта, як про це свідчить зразкова професійна школа жіночих фахів.

А над цією широкою мережею спеціальних і загально-практичного призначення панував знаменитий барселонський “університет праці” (т. зв. “Промисловий університет”), що впродовж 1914–1924 рр. виховав сотки каталанських селян і робітників, даючи їм основи високої фахової освіти, послідовно узляднюючи та підкреслюючи в ній вимоги національного характеру.

Так крок за кроком переводилася внутрішня розбудова й скріплення каталанської нації. Диктатура, що найбільш дошкульно вдарила саме Каталонію, не змогла вже зруйнувати великі надбання цієї програмової та систематичної праці. Завдяки неї, каталанці також політично були найкраще усвідомлені та зорганізовані. Вони підготували весняну революцію 1931 року. Барселона – була головним осередком запіренейського республіканізму. Звідти вийшов плян перебудови нової Іспанії у вільну спілку іберійських народів і країн. Каталанія перша здобула автономний статус. Мадридська реакція й централізм люто ненавиділи це вогнище політичного поступу в Іспанії. Староеспанське назадництво кровю залило й задушило національ-

ну революцію, що восени 1934 р. вибухла в Барселоні, з метою повного державного осамостійнення Каталонії. Цей тріумф мадридської реакції лише дочасний, незабаром він мине. Каталонія знову здобуде свою волю й національну самоуправу. Завдячимо це вона головню своїй пляновій і програмовій просвітній праці, котра підготувала культурне самоозначення каталонського населення.

IV.

Можна б було навести безліч ще різних інших прикладів на ствердження тези про значіння масової освіти як дуже впливого націовизвольного чинника. Обмежуся тут ще одною цікавою ілюстрацією.

В історії визвольної боротьби ірландського народу звичайно й передовсім звертається увага на політичний її бік. Ірландія вважається майже клясичною країною революційно-терористичної тактики. А проте Ірландія – щодо мови масово винародовлена й англізована, національно врятувалася та воскресла завдяки систематичній просвітницькій роботі, до якої згодом приєдналася плянова праця над господарським її самоозначенням. Отже в середині минулого століття молоді ірландські патріоти зрозуміли, що без відновлення знання рідної мови ірландці незабаром загинуть як окрема нація. Ватажок молоді Ірландії – Т. Девіс настирливо переконував своїх земляків, головню ж винародовлену майже зовсім ірландську інтелігенцію, що “нарід без своєї мови це лише половина нації. Нація мусить втримати свою мову більше, ніж територію – це найпевніша борієра й важніший кордон за ліси й річки... Втратити рідну мову й вивчити чужу це щось гіршого, ніж бути завойованим; бо це закувати свою душу в кайдани”.

Щойно наприкінці XIX ст. ці ірландські змагання були короновані успіхом. В 1893 р. повсталала знаменита “Гаельська Ліга”, яка найбільше спричинилася до національного відродження Ірландії шляхом відновлення й оживлення старобулої її гаельської мови. Коли вона починала свою працю було вже тільки – 64 000 ірландців, що ще не забули своєї рідної мови, цебто заледве $\frac{1}{7}$ всього її населення. Але швидко філії “Гаельської Ліги”, вкрили майже в цілій Ізмарагдовий Острів: 400 їх було в краю, 25 – за кордоном, головню за океаном – в Америці. Наприкінці світової війни згадана Ліга утримувала власними коштами 1785 початкових шкіл, які відвідували 125 000 дітей. Крім цього її заходами було засновано 16 середніх ірландських шкіл. Знання рідної мови, а поруч з тим і національна свідомість швидко поши-

рювалися серед ірландського загалу. Говорити по-гаельськи було доказом доброго виховання і тону так само як давніше – ознакою мужицького походження та культурної меншовартости. Врешті гаельська мова здобула поступово й новий національний університет Ірландії. І вона стала мовою краєвою й державною, ступнево й скрізь усуваючи англійську мову чужого панування та наїзду. Своє національне воскресіння нова Ірландія завдячує отже передовсім невпинній праці “Гаельської Ліги”, значіння й ролю якої ірландському національному русі добре оцінює цей уступ з одної програмової її відозви.

“Ірландська (цебто гаельська *Б.*) мова це наймаркатніша ознака нашої національності й найвпливовіший засіб пробудження та заохочення справжнього національного почування. Це могутній двигун також у господарському відродженню сучасної доби. Вивчення мови розвиває почування зовсім ірландські, що впливають на самодіяльність членів цієї ліги, навіть у найзвичайніших справах. Лігісти підтримують ірландські вироби... Гаельська Ліга виплекує в ірландському народі дух ініціативи та віри в себе. Вона зосереджує його думки та його енергію навколо рідного краю та національних інтересів”. Як бачимо, своє національне визволення ірландський нарід у великій мірі завдячує Гаельській Лізі, що поклала багато праці для його культурного самоозначення просвітнім шляхом.

V.

Не має потреби наводити дальших прикладів на доказ твердження, що рідна освіта є однією з найголовніших передумовин національного самоозначення кожного народу, а зокрема – поневоленого. Вимовно й переконуючо про це свідчить уся історія сучасного національного ренесансу. Також кольорове людство, переживаючи час саме свого національного відродження йде цим шляхом культурного самоозначення. Молода Туреччина під енергійним проводом Ататюрка швидко надолужує своє страшенне занедбання й відсталість на культурному відтінкові, поширюючи масово рідну освіту серед турецького селянства. Новий Іран (Персія), – маючи на чолі освіченого володаря Різа-хана, за останні 15 років найбільше придбала саме на полі культурних змагань, ідучи за прикладом Європи, але водночас плекаючи свою національну відрубність. Американські мурина, відчуваючи на собі безоглядний расовий бойкот з боку білих сусідів, всі свої зусилля спрямовували в бік просвіти, осягнувши в цій ділянці справді подиву

О. Бочковський, Самоозначення народів...

гідних вислідів: впродовж двох поколінь вони власними силами й коштами з безпросвітньої темряви піднялися на просвітній рівень загальної освіти й під цим оглядом перевищують навіть деякі старі європейські народи.

Одним словом, рідна освіта – це вугільний камінь національного самоозначення й певний шлях до національного визволення.

Прага 15.II.1936 р.

Публікація та редагування Ірини Каневської